

MUSLIMANSKO NACIONALNO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI PREMA STAVOVIMA MUHAMEDA HADŽIJAHICA 1960. GODINE

Doc. dr Draženko Đurović*

APSTRAKT: Članak sadrži analizu pisma Muhameda Hadžijahića upućenog partijskom i državnom vrhu 1960. godine, a kojim je nastojao argumentovati i podstaći nacionalnu afirmaciju bosanskohercegovačkih muslimana. Osim razmatranih Hadžijahićevih sugestija na liniji reaktualizacije ideje nacionalnog bosanstva/bošnjaštva, u radu je tretirano kroz pismo na različite načine prožeto pitanje specifičnog vjerskog identiteta stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini. Članak je sačinjen na bazi arhivskih dokumenata, štampe i relevantne literature.

KLJUČNE REČI: Muhamed Hadžijahić, bosanskohercegovački muslimani, nacionalno pitanje, Savez komunista Jugoslavije

Uvod

Za cjelovitije razumijevanje izuzetno složenog istorijskog kompleksa kao što je muslimansko nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini, značajno je što temeljnije sagledati političke svjetonazore i naučne stavove Muhameda Hadžijahića.¹ Među-

* Docent, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet, Istočno Sarajevo, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1148-2139>; E-mail: drazenko.djurovic@ffuis.edu.ba

¹ Muhamed Hadžijahić (1918–1986) u rodnom Sarajevu je stekao osnovno i srednje obrazovanje, a diplomirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1942. Tokom Drugog svjetskog rata bio je zaposlen kao novinar u propagandnom aparatu Nezavisne Države Hrvatske (NDH), odakle je, prema sjećanjima Mahmuda Konjhodžića, ilegalno sarađivao sa Narodnooslobodilačkim pokretom (NOP). Iako je poslije 1945. radio kao pravnik i sudija u više gradova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a 1965. u Zagrebu doktorirao pravne nauke, pažnju na sebe je skrenuo istoriografskim radovima: o stećcima, pitanju bogumilstva i islamizacije nakon osmanskog osvajanja Bosne i sličnim. Posljednju deceniju radnog vijeka, od 1968. do 1978, proveo je u Akademiji nauka i umjetnosti BiH: najprije kao naučni saradnik, a zatim i kao naučni savjetnik [Mahmud Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, u: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, knj. 3 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, 1984), 131–133, 138–139; Enes Pelidija, „Dr Muhamed Hadžijahić – dosljedni nastavljac porodične tradicije“, *Znakovi vremena*, br. 38, Sarajevo (2007), 19–26].

tim, površno bi i pogrešno bilo razmatrati djelovanje ovog pravника i istoričara, koji se tokom druge polovine 60-ih i 70-ih godina 20. vijeka nametnuo kao jedan od vodećih teoretičara nacionalnog razvoja bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjere, ako se najprije ne bismo osvrnuli s jedne strane na glavne karakteristike politike revolucionarne vlasti prema muslimanskom nacionalnom pitanju, a s druge na osjećaj identiteta kod dominantnog dijela ovog južnoslovenskog naroda.

Nakon što je po konačnom preuzimanju vlasti raskrstila sa tokom Drugog svjetskog rata zastupanom politikom nominalnog priznavanja nacionalne posebnosti muslimana, a zatim i odbacila zahtjev Huseina Husage Čišića da se na temelju tumačenja specifičnosti srednjovjekovne bosanske države stanovništvu islamske vjere Ustavom ustanovi nacionalno ime Bosanac/Bošnjak,² Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je svoj novi kurs prema tom pitanju artikulisala kroz „definiciju“ da u Bosni i Hercegovini žive „dvije nacije: Srbi i Hrvati, i muslimani koji su nesumnjivo slovenske rase“, a kojima će nova vlast dati mogućnost da se „mirnim evolutivnim putem nacionalno opredjele“ za jedan od dva najbrojnija jugoslovenska naroda.³ Međutim, osim kod malog broja muslimanskog stanovništva, uglavnom politički aktivnih ljudi, odnosno rukovodilaca i članova Partije – koji su se pretežno izjašnjavali kao Srbi, nacionalna politika komunističkog režima nije davala očekivane rezultate.⁴ Ogromna većina muslimana, pogotovo običan svijet, nije prihvatila ponuđeno srpsko, a pogotovo hrvatsko nacionalno imenovanje, nego je svoju, istina neodređenu, etničku posebnost na prva dva poslijeratna popisa izražavala izjašnjavajući se kao neopredjeljeni.⁵ Pokušaj afirmacije nacionalnog bosanstva/bošnjaštva i ideologije na kojoj je počivalo od 19. vijeka, među muslimanskim masama takođe nije zadobio čvršće uporište;⁶ ostao je ograničen na dio bivših političara i intelektualaca u zemlji i emigraciji, dok je s druge strane kod najvećeg broja stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini najjači uticaj ostavila osmanska kultura, prevashodno islam, što se artikulisano kroz pripadnost „turskoj vjeri“ zadržalo kao dominantni element identiteta ove zajednice i u drugoj polovini 20. stoljeća.⁷ Početkom 60-ih godina dio

² Pojmovi Bosanac i Bošnjak su u kontekstu izražavanja nacionalne pripadnosti korišteni kao sinonimi.

³ Драженко Ђуровић, *Политички односи у Босни и Херцеговини 1945–1958*. (Источно Сарајево – Бања Лука: Архив Републике Српске, Институт историјских наука Универзитета у Источно Сарајеву, Удружење архивских радника Републике Српске, 2024), 63–64, 110–111.

⁴ Isto, 403–404.

⁵ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998), 239; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Preporod, 1997), 562–563.

⁶ Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 401.

⁷ Etnograf i folklorist Antun Hangi (1866–1909) krajem 19. vijeka bilježi da su bosanskohercegovački muslimani svoju vjeru usko spajali sa njenim donosiocima, „sa Turcima“, i da se zato „rado nazivaju Turcima“, a svoju religiju zovu „turskom vjerom“ [Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2009), 17]. Neki od najpoznatijih teoretičara razvoja nacionalnog identiteta muslimana, više od dvije trećine stoljeća poslije Hangija, takođe zaključuju da su se pripadnici ove zajednice nazivali Turcima, podrazumijevajući pod tim pripadnost islamu, „turskoj vjeri“, dok su za Turčina u etničkom smislu imali izraz „Turkuša“ ili „Osmanlija“ [Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana* (Sarajevo: Svjetlost, 1970), 7; Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* (Zagreb: Islamska vjerska zajednica, 1990), 69–71].

muslimana je pokazivao sklonost da, kako stoji u jednom dokumentu partijskog porijekla, potpuno „izjednačuje Turke i muslimane“, dok su drugi ispoljavali umjerenije modalitete ovog sa osmanofilijom i turkofilijom povezanog specifičnog vjerskog identiteta. Uglavnom, nisu ga se odricali čak ni mnogi od onih koji su formalno prihvatili nacionalnu politiku KPJ i izjašnjavali se Srbima ili Hrvatima, ali ni oni koji su otvoreno ili prikriveno zagovarali afirmaciju bošnjaštva.⁸

Iako muslimansko nacionalno pitanje više od deceniju nakon uspostavljanja sistema revolucionarne vlasti nije bilo na dnevnom redu partijskih foruma, već početkom 50-ih godina postalo je uočljivo postojanje nezadovoljstva dijela stanovništva islamske vjere, pogotovo inteligencije, načinom na koji se komunistički režim odnosi prema njihovoj zajednici. Ponuđeni i primjenjivani model nacionalnog imenovanja, međutim, bio je samo jedan od razloga podozrivosti, dok je drugi proizlazio iz državne politike negativističkog odnosa prema periodu osmanske vladavine jugoslovenskim prostorom i naslijeđu tog vremena,⁹ što je zadiralo u identitetske vrijednosti i imalo implikacije na političke i međunacionalne odnose.¹⁰

U periodu od 1956. do 1958. bilo je nagovještaja zaokreta politike Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) prema nacionalnom pitanju muslimana,¹¹ ali je Treći kongres Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH), održan marta naredne godine u Sarajevu, potvrdio „konvencionalnu“ politiku prema ovom južnoslovenskom etničkom entitetu. Sa kongresne govornice poručeno je da „nije vrijeme“ i „nema nikakvih društvenohistorijskih osnova ni razloga da se muslimani smatraju nacijom“,¹² što je svakako u određenoj mjeri značilo produbljivanje nezadovoljstva, pogotovo među učenijim pripadnicima ove zajednice. Krugu intelektualaca koji su sa animozitetom gledali na odnos komunističkog režima prema muslimanskom nacionalnom pitanju pripadao je i Muhamed Hadžijahić. Još od srednjoškolskih i studenskih dana posebnu pažnju posvećivao je proučavanju istorije, kulture i identiteta bosanskohercegovačke populacije islamske vjere,¹³ i već to indicira da je kod njega bio prisutan visok stepen motivisanosti da u relevantnom političkom i naučnom miljeu etablira temu, po njemu, neadekvatnog odnosa revolucionarne vlasti prema muslimanskom elementu Bosne i Hercegovine, što je došlo do izražaja od početka 60-ih godina.

Radi potpunijeg sagledavanja Hadžijahićevog djelovanja, u uvodnom dijelu ove studije važno je skrenuti pažnju na neujednačen odnos struktura vlasti prema ovom intelektualcu. U relevantnom partijskom dokumentu iz 1962. nema podataka nalik onim iz kasnije objavljenih zbornika sjećanja i biografskih leksikona da je od

⁸ Različito manifestovano ispoljavanje ovog specifičnog vjerskog identiteta vidi se iz više primjera u radu: Draženko Đurović, „Ivo Andrić u očima bosanskohercegovačkih muslimana 1945–1962“, *Istorija 20. veka*, br. 2, (2025), 420–435.

⁹ D. Đurović, *Politički odnosi*, 404–411.

¹⁰ O tome više u nastavku ovog rada.

¹¹ Iva Lučić, *U ime nacije: Politički proces revaloriziranja Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji (1956–1971)* (Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, Sarajevo, 2022), 37–41; Д. Ђуро-вић, *Политички односи*, 469–470.

¹² *Treći kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine: Sarajevo 26–28. marta 1959. godine* (Sarajevo: Sarajevski grafički zavod, 1959), 290.

¹³ E. Pelidija, „Dr Muhamed Hadžijahić“, 19–21; Mahmud Traljić, „In Memoriam: Dr Muhamed Hadžijahić“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, vol. 8, no. 13–14 (1987), 251–256.

1941. „ilegalno sarađivao sa NOP-om“,¹⁴ već je dobio „karakteristike“ čovjeka neprijateljske prošlosti: antisrpskog „šoviniste“, „bivšeg frankovca“ i sekretara u kabinetu Pavelićevog ministra Hakije Hadžića, koji je zbog uloge u vlasti NDH „hapšen, ali nije suđen“. ¹⁵ Međutim, već 1967, dakle samo pet godina kasnije, našao se u ulozi ključnog „eksperta“ na projektu naučne argumentacije tada aktuelnog koncepta afirmacije „muslimanske nacije“. ¹⁶ Budući da je sigurno bilo kompetentnijih stručnjaka, u prvom redu profesionalnih historičara, izbor može da uputi na politiku uticajnih pojedinaca iz nove generacije republičkog rukovodstva, ali i na Hadžijahićeovu prilagodljivost. Upravo je ovaj angažman pozicionirao Hadžijahića u ondašnjem naučnom i društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine i učinio ga dodatno značajnim za temu nacionalnog pitanja muslimana. ¹⁷ Imajući u vidu navedeno, od važnosti je sagledati i njegovu manje poznatu djelatnost, pa će težište ovog rada biti na „anonimnom“ pismu koje je pod pseudonimom „Spektorat“ (nadzorna služba) 7. januara 1960. iz Sarajeva uputio CK SKJ, CK SK BiH, Josipu Brozu Titu, Edvardu Kardelju i Đuru Pucaru Starom. U pismu adresiranom partijskom i državnom vrhu, čijeg su autora vjerovatno identifikovali službenici Uprave državne bezbjednosti (UDB), ¹⁸ tada student doktorskih studija na zagrebačkom Pravnom fakultetu je ukazao na više segmenata po njemu neadekvatnog i ignorantnog odnosa prema osjećanjima i interesima muslimana, tražio njihovu nacionalnu i kulturnu emancipaciju, pri čemu je pokazao probošnjačko opredjeljenje, ali i specifični vjerski identitet. ¹⁹

¹⁴ M. Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 131–133; Hrvatski biografski leksikon. Preuzeto: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/hadzijahic-muhamed>. Datum pristupa: 17. 12. 2024.

¹⁵ D. Đurović, „Ivo Andrić“, 432.

¹⁶ Formalni nosilac projekta „Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljivanja“ bio je Fakultet političkih nauka u Sarajevu, dok je kroz djelovanje Hamdije Pozderca u stvari suštinski usmjeravan od strane SK BiH. Od ukupno 12 projektnih tema Hadžijahić je autor devet studija, koje je u identičnom obliku kasnije pretočio u knjigu i 1974. godine objavio kao poznatu monografiju *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* (Enver Redžić, „Istoriografija o muslimanskoj naciji“, *Prilozi*, 29, Sarajevo (2000), 233–234 i 241].

¹⁷ Milorad Ekmečić piše da je Muhamed Hadžijahić od kraja 60-ih godina minulog stoljeća u Bosni i Hercegovini dobijao sve veći publicitet i da je postepeno postao „službeni naučnik“ koji republiku predstavlja na naučnim skupovima, o „etničkim manjinama i nacionalnoj kulturi“, održavanim u inostranstvu [Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клана и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)* (Београд: Евро Бук, 2019), 536 i 546].

¹⁸ U zabilježki CK SK BiH o „raznim pričama“ protiv književnika Iva Andrića, sačinjenoj juna 1962. godine, po svemu sudeći na osnovu operativnih podataka UDB-e, između ostalog stoji da je Muhamed Hadžijahić anonimno pisao „Predsjedniku Republike i još nekim rukovodiocima“, te se žalio na zapostavljanje muslimanskih pisaca i „uopšte muslimanske književnosti“, što se podudara sa sadržajem „anonimnog“ pisma potpisanog pseudonimom „Spektorat“, a koje je predmet analize ovog rada [Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), fond: Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (dalje: CKSKBH), kut. 74/62, sign. 02, Materijali – zabilježke o raznim pričama „muslimanske čaršije“ uperenim protiv književnika Ive Andrića, Sarajevo, 18. 6. 1962, 3; D. Đurović, „Ivo Andrić“, 432]. Osim toga, Muhamed Hadžijahić je svoj autorski rukopis „Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana“, napisan 1944. godine, potpisao pseudonimom „Spectator“. Radi se o pojmu izvedenom iz italijanskog „spectare“ (gledati, nadzirati), što po toj etimološkoj logici ima slično značenje kao i 1960. korišteni termin „Spektorat“ [Muhamed Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana: rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944.* (Sarajevo: Centar za bosanskomuslimanske studije, 1991), 6].

¹⁹ ABH, CKSKBH, kut. 26/60, sign. 29/1-60, „Anonimni podnosilac iz Sarajeva“ (Pismo Muhameda Hadžijahića potpisano pseudonimom „Spektorat“ i poslato CK SKJ, CK SK BiH, Josipu

Muhamed Hadžijahić i bosanski/bošnjački nacionalizam

Muhamed Hadžijahić je „anonimno“ pismo adresirao oko šest mjeseci prije nego što su, polovinom 1960, u organima CK SK BiH povedene interne rasprave o načinu statističke registracije nacionalnog opredjeljenja muslimana na opštem popisu stanovništva, planiranom za narednu godinu.²⁰ Po svemu sudeći izgleda da je jedna od centralnih namjera njegovog obraćanja jugoslovenskom i bosanskohercegovačkom rukovodstvu bila da baš uoči popisa stanovništva reaktualizuje muslimansko pitanje i da pojača sugestiju, kako bi vlast konačno „priznala“ i potvrdila nacionalnu posebnost muslimana. Polazeći od toga, Hadžijahić je u pismu samouvjerenom podsjetio da „muslimansko pitanje“ postoji „u realnosti, u životu“, a ne samo u „glavama nekakvih nestvarnih pojedinaca“. Ustvrdio je da ono egzistira u „daleko izrazitijoj formi“ nego u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije, čime je mimikrično naznačio odgovornost i uputio prigovor komunističkom režimu zbog neprincipijelnosti i odstupanja od poštovanja proklamovanog načela o ravnopravnosti naroda. Nastavio je u istom tonu, samo što je u narednoj rečenici daleko otvorenije izrazio optužbe na račun poretka, jer je pojačanu eruptivnost „muslimanskog pitanja“, istina indirektno i uz pragmatičnu amnestiju rukovodstva, doveo u vezu sa neadekvatnim djelovanjem pojedinih struktura vlasti protiv, kako je smatrao, postojećih tendencija antimuslimanskih snaga: „(...) Mi [se] ni poslije revolucije i poslije skoro 15 godina života u socijalizmu nismo uspjeli emancipovati nekih vjekovnih predrasuda i uvriježenih zabluda, koje, mimo intencije rukovodstva, svjesno podržavaju neke mračne sile zadojene mržnjom na muslimane.“²¹

Budući da je bazični preduslov za priznanja nacionalne posebnosti stanovništva islamske vjere bilo odustajanje od partijske politike njihovog „mirnog evolutivnog“ opredjeljivanja u srpskom ili hrvatskom smislu, Hadžijahić je išao upravo tim putem i nastojao pokazati besmislenost njenog daljeg forsiranja. To je potkrijepio tvrdnjom da su protumuslimanski sadržaji u osnovi srpske i hrvatske nacionalne ideologije i kulture, te da iz toga proističe neprebrodiva barijera izjašnjavanju muslimana za nacionalno ime jednog od dvaju najbrojnijih jugoslovenska naroda.²² Zatim je u okviru svojih glavnih težnji naglasio da se stanovništvo islamske vjere u Bosni i Hercegovini osjeća „zasebno kompaktom cjelinom“, što se podudara sa krajem 50-ih godina ispoljavanjem pozicijama same vlasti, te je u vezi s tim dalje ustvrdio da muslimani nisu anacionalni (sada suprotno zvaničnoj liniji Partije), već da njihovi posebni nacional-identitetski elementi počivaju na tradicijama bosanskog srednjovjekovlja. Time se u suštini pokazalo da je Hadžijahić na pozicijama muslimanskog bošnjačkog nacionalnog koncepta, odnosno „intelektualnog bošnjaštva“, kako ga je

Brozu Titu, Edvardu Kardelju i Đuru Pucaru), Sarajevo, 7. 1. 1960, 1–11 (dalje: Pismo Muhameda Hadžijahića).

²⁰ I. Lučić, *U ime nacije*, 70.

²¹ Pismo Muhameda Hadžijahića, 2.

²² Isto, 2. Iako je zbog dojma o političkoj korektnosti u kontekstu protumuslimanstva pomenuo i nacionalno hrvatstvo, rečeno se prvenstveno odnosilo na srpstvo, a razlozi i posljedice toga biće detaljnije razrađeni u nastavku ovog rada.

imenovao Enver Redžić.²³ Naime, iako ideologija nacionalnog bošnjaštva, aktuelizovana tokom druge polovine 19. vijeka i profilisana kao instrument austrougarske politike, nije uhvatila dublji korijen u masama bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjere, jedan broj muslimanskih intelektualaca, uključujući i Hadžijahića, je tokom prve i početkom druge polovine 20. vijeka bošnjačku nacionalnu misao koliko-toliko održavao prisutnom u političkom i historiografskom diskursu. Muslimanska inteligencija je koncept bošnjaštva uglavnom tumačila na dva načina. Prvi je u osnovi bio ograničen na muslimane i sadržao je ideološku postavku prema kojoj su bosanski krstijani poistovjećivani sa bogumilskom jeresi, a njihova navodna prevlast u srednjovjekovnoj Bosni i masovna islamizacija nakon osmanskog osvajanja u 15. vijeku uzimani kao polazna tačka za objašnjavanje etnogeneze savremenih muslimana, Bosanaca/Bošnjaka, i dokazivanje njihovog autohtonog, starosjedilačkog, statusa u Bosni i Hercegovini. Drugi, radikalniji, podrazumijevao je ideološko stanovište da cjelokupno stanovništvo Bosne i Hercegovine pripada jednom bosanskom/bošnjačkom narodu, čime je osporavana izvornost Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini.²⁴ Za potpunije razumijevanje modela Hadžijahićevog otpora partijskoj politici „evolutivnog puta“ i „nacionalizovanja“ stanovništva islamske vjere u srpskom ili hrvatskom smislu, a pogotovo za podrobniju i precizniju analizu njegovih svjetonazora u pogledu afirmacije bosanstva/bošnjaštva, važno je navesti originalni dio „anoni-mnog“ pisma, koji o tome daje autentičniju sliku: „Baš vjekovne predrasude i nebratski odnos koji je postojao i koji još uvijek postoji u odnosu na muslimane i jeste glavni i osnovni razlog da se oni – ni u uslovima socijalizma – ne opredjeljuju ni za srpstvo, koje je danas više u modi, ni za hrvatstvo. Nisu oni ‘anacionalni’, kako im se naročito za stare Jugoslavije znalo otvoreno prebacivati, već instiktivno osjećaju, da je i srpstvo i hrvatstvo kao ideologija prožeto sa toliko protumuslimanskih elemenata, da im u okviru tih ideologija, kakve one u istinu jesu, nije mjesto. U ostalom, muslimani sa drugim Bosancima, imaju svoje vlastite tradicije, svoju posebnu bosansku istoriju, svoju posebnu državu, koja se nije ugasila ni za Turaka, svoju kulturu, pa šta više u srednjem vijeku i svoju samostalnu bogumilsku crkvu, da ni ne nalaze osnova, da se uključuju bilo u srpski bilo u hrvatski tabor.“²⁵

Iz citiranog se može zaključiti da pri težnji za priznanjem nacionalne posebnosti muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hadžijahić zapravo forsira oba izvorna tumačenja bošnjačkog nacionalnog koncepta. Zašto takav zaključak? Prvenstveno zbog toga što pominjanje fenomena bosanskog srednjovjekovlja: „bogumilsku crkvu“ i „kontinuitet“ Bosne, ne vezuje isključivo za muslimane, nego i „druge bosance“: Srbe i Hrvate. Međutim, krećući se od toga da obraćanje partijskom i državnom rukovodstvu nije bila ni praktična ni politički mudra prilika za detaljnije i otvorenije razrađivanje bošnjačkog nacionalnog koncepta, jasniju sliku Hadžijahićevih stvarnih uvjerenja moguće je graditi na osnovu njegovih drugih političko-propa-

²³ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike: u tezama i kontratezama istorijske nauke: geneza ideje Bosanske, bošnjačke nacije* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju Sarajevo, 2000), 21.

²⁴ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 215–295; Д. Ђуровић, *Политички односи*, 106–110.

²⁵ Pismo Muhameda Hadžijahića, 2.

gandnih nastupa, a takav je svakako naprijed pomenuti rukopis „Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana“, koji je polovinom 1944. godine, tada pod pseudonimom „Spectator“, dostavio savezničkim snagama. Stanovišta iz ovog teksta se po nekim od ključnih elemenata prilično poklapaju sa ispoljenim u pismu napisanom šesnaest godina kasnije. Držeći se pozicije radikalnog bošnjaštva, romantizovao je Bosnu i Hercegovinu kao individualitet „star nekoliko hiljada godina“ i potencirao bosansku posebnost odlikovanu kroz „čuvenu crkvu bosansku“. Veličao je bosanski govor i tipično nacionalističkom pristupu opisivao ga kao „najljepši od svih dijalekata na slovenskom jugu“, uz tvrdnju da je uzet za osnovu „opće usvojenom hrvatskom i srpskom književnom jeziku“. Eksplicitno je negirao da je mimo bošnjaštva u Bosni i Hercegovini postojao autohtoni nacionalni razvoj, konstatujući pri tome da su se „Bošnjaci podijelili na Srbe i Hrvate“, da su „svi Bošnjaci bez razlike na svoju vjersku pripadnost međusobno povezani“, a pored svega toga pomenio je „pravoslavne Bošnjake“ i to u kontekstu političkih procesa između dva svjetska rata.²⁶

Nezavisno od dominantne svijesti o identitetu stanovništva islamske vjere, realnih mogućnosti da bošnjaštvo obuhvati širu muslimansku populaciju i stvarnog nivoa dosljednosti u promovisanju bošnjačke nacionalne ideologije, „anonimno“ iskazani stavovi 1944. i 1960. godine, ipak pokazuju višedecenijski i očigledno važan dio spektra ideološkog određenja Muhameda Hadžijahića. Ostavlja dojam da je formu nastupa prema partijsko-državnom rukovodstvu iz 1960, između ostalog, upravo prilagodio „opipavanju pulsa“ i provjeri raspoloženja za eventualnu mogućnost da bošnjaštvo, kao model rješavanja muslimanskog nacionalnog pitanja, na političkoj sceni Bosne i Hercegovine i Jugoslavije postane javno izrecivo. Djeluje takođe da je takvu Hadžijahićevu „akciju“ dodatno podstakla Titova upotreba termina Bosanac, u okviru zaključnog obraćanja na Drugom plenumu SKJ, novembra 1959. godine. Josip Broz je u kontekstu kritike pre naglašavanja nacionalnog pitanja i rastuće pojave samovažnosti republika, a vjerovatno želeći da se distancira od potenciranja „nacionalizovanja“ muslimana, tom prilikom izjavio: „Ljude treba pustiti pa neka ako hoće budu nacionalno neopredijeljeni građani Jugoslavije. Neka taj čovjek bude Bosanac, Hercegovac. Vani vas i ne zovu drugačije nego imenom Bosanac, pa bio to Musliman, Srbin ili Hrvat.“²⁷ U istoriografiji nema jedinstvenog stava oko tumačenja značenja Titovog pomena imena Bosanac 1959. godine,²⁸ ali je vrlo izvjesno da je Hadžijahić državnom vrhu, pa i samom prvom čovjeku Jugoslavije, želio propagandno sugerisati da se radi o poželjnoj opciji za nacionalno imenovanje stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini:

„Zato je svima simpatična skorašnja izjava našeg dragog Maršala, da ne smeta da se opredjeljuju i kao Bosanci; samo što ta izjava nije u našem javnom životu, iz

²⁶ M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine*, 17–19.

²⁷ Citirano prema: Husnija Kamberović, „Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja“, u: *Tito – viđenja i tumačenja* (2011), 276.

²⁸ U istoriografiji nastaloj od kraja 60-ih godina podijeljena su mišljenja o tome da li je Broz 1959. godine podržao nacionalnu afirmaciju muslimana. Tezu da je prvi čovjek Jugoslavije imao tu namjeru zastupa Atif Purivatra, njegovom stavu približan je Husnija Kamberović – istina ne toliko u kontekstu Drugog plenuma već Titove politike tokom 60-ih i 70-ih godina, dok s druge strane Iva Lučić smatra da takve interpretacije „vode u zabludu“ i da je Tito pogrešno shvaćen [H. Kamberović, „Josip Broz Tito“, 276; I. Lučić, *U ime nacije*, 66].

donekle objašnjivih razloga, nije dobila zaslužno mjesto, nego se preko nje nekako sramežljivo prešlo, [i]ako je po mome mišljenju od kapitalne političke važnosti.“²⁹

Iz originalnog fragmenta pisma je uočljivo da je Titov komentar za Hadžijahića bio od izuzetnog značaja, te se takođe dosta pouzdano može zaključiti da su i u širem krugu muslimanskih intelektualaca, koji su bili uključeni u akciju oko nacionalnog pitanja njihove zajednice, sa zadovoljstvom primili Brozovu izjavu, pa su je vjerovatno nastojali i politički eksploatisati. S druge strane, u navedenom dijelu Hadžijahićevog teksta takođe je primjetno da vladajuće strukture riječi Maršala nisu shvatile i tumačile onako kako su priželjkivali pomenuti muslimanski krugovi. Titova opaska o Bosancima nije imala zapaženiji javni, a ni politički značaj, što bi s obzirom na autoritet jugoslovenskog vođe teško mogao biti slučaj da je njegova misao zaista bila motivisana namjerom da se pristupi nacionalnom potvrđivanju muslimana, pogotovo putem bosansko/bošnjačkog imenovanja. Ipak, budući da Hadžijahić izgleda nije bio usamljeni pojedinac koji je uoči popisa stanovništva tražio afirmaciju bosanskog/bošnjačkog nacionalnog imena, Partija nije potpuno ignorisala takvu političku stvarnost. Kada su polovinom 1960, na inicijativu Organizaciono-političkog sekretarijata CK SK BiH i Komisije za ideološka pitanja CK SK BiH, povedene interne partijske rasprave i zauzeti stavovi o pitanju iskazivanja „nacionalne“, odnosno „etničke“ pripadnosti muslimana u Bosni i Hercegovini, između nekoliko u „uži krug“ uvrštenih prijedloga, poput „Musliman“, „Jugosloven-Musliman“, kao opcija figuriralo je i ime „Bosanac-Bošnjak“.³⁰ Na kraju je ipak prevladalo mišljenje da se muslimani u „istorijskom razvoju nisu formirali u naciju“, ali da predstavljaju „posebnu etničku grupu koja ima izvjesna obilježja po kojima se razlikuje od drugih nacionalnosti u Jugoslaviji“, pa je na toj liniji trebalo iznaći najpovoljnije rješenje. Utvrđen je stav o uvođenju nove popisne kolone: „Musliman u smislu etničke pripadnosti“,³¹ te su istovremeno data objašnjenja o razlozima negativnog mišljenja Partije prema odbačenim formama nominacije stanovništva islamske vjere. Prilikom elaboracije neadekvatnosti imena Bosanac-Bošnjak nije bilo dilema. Izričito je rečeno da naziv Bošnjak istorijski označava teritorijalnu pripadnost; da je trebalo da posluži kao „nacionalni simbol“ pod kojim su muslimanski feudali okupljali mase jednovjernih da bi sačuvali svoje klasne pozicije; da je bošnjačka nacionalna koncepcija o postojanju jednog bosanskohercegovačkog naroda i njegovoj podjeli po vjerskoj pripadnosti bio oblik otpora koji je feudalna klasa pružala nacionalnim pokretima srpskog i hrvatskog naroda, zasnovanim na „progresivnim težnjama“ mlade građanske klase i kmetovskog seljaštva; da feudalna klasa nije mogla postati nosilac nacionalnog pokreta i da je njenim porazom nestao fizički nosilac „bosanske nacije“. Kao neosporna činjenica izveden je krajnji zaključak da je „sam istorijski razvitak“ odbacio „bosansku naciju“ i da shodno tome „ne dolazi u obzir“ ni prijedlog da se „uvede naziv Bosanac za iskazivanje nacionalne pripadnosti“.³²

²⁹ Pismo Muhameda Hadžijahića, 2.

³⁰ ABH, CKSKBH, kut. 3/60, sign. 34/01, Pitanje nacionalne, odnosno etničke pripadnosti muslimana u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 14. 11. 1960, 1–9.

³¹ Isto, 4 i 9.

³² Isto, 4–5.

Polazeći od činjenice da su među muslimanima, mahom bivšim političarima i dijelom intelektualaca, još od kraja 1945. godine i pismenih zahtjeva Huseina Husage Čičića, postojale političke težnje da se stanovništvu islamske vjere prizna bosansko/bošnjačko nacionalno ime, pa čak i stvori bosanska nacionalna republika,³³ ovo pitanje se početkom 60-ih godina zakratko našlo na dnevnom redu visokih partijskih foruma. Međutim, osim što je bošnjački nacionalni koncept protivrječio samom istorijskom razvoju muslimanskih masa, koje u tradicijama srednjovjekovne bosanske države dominantno nisu pronalazile osjećaj identiteta i nacionalne pripadnosti, takav eventualni način rješavanja nacionalnog pitanja je i za komunistički režim predstavljalo politički visokorizičan „eksperiment“. Njime bi nacionalno imenovanje populacije islamske vjere bilo poistovjećeno sa nazivom republike, a to je odudaralo od osnovne zamisli revolucionarne vlasti o položaju Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji: da nije „ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i hrvatska, i muslimanska“, što je u sebi sadržalo potencijal da sa stanovišta politike bratstva i jedinstva izazove vrlo negativne posljedice.

Međutim, osim što komunistički režim iz gore navedenih razloga nije bio spreman prihvatiti afirmaciju bošnjačkog nacionalnog koncepta, sami pojedini nosioci „intelektualnog bošnjaštva“ nisu se pokazali vjernicima nacionalne ideje koju su promovisali i u značajnoj mjeri su kumovali njenom neuspjehu,³⁴ a među takve spada i Muhamed Hadžijahić. Dvojnost u nacionalnom opredjeljivanju prisutna u pojedinim fazama života i karijere ovog intelektualca dovode u pitanje dosljednost i gorljivost u reprezentovanju bošnjaštva, jer je u toku Drugog svjetskog rata kao „hrvatsko cvijeće“ bio uključen u upravni sistem NDH, unutar kojeg je radio na kampanji kroatizacije muslimana.³⁵ Takvo držanje Muhameda Hadžijahića pokazuje da je jedan od ključnih razloga zbog kojih bošnjaštvo nije moglo uhvatiti širi zamah upravo ležao u konfuznosti i deficitu ustrajnosti, pa i spremnosti na žrtvu, inteligencije koja ga je zastupala. Kao znamenit pokazatelj ispravnosti ove tvrdnje može poslužiti još jedan, relativno savremen, primjer, a iz kojeg se vidi i nepostojanost Hadžijahićevih stavova u pogledu artikulacije nacionalne misli. Radi se o dijametralno suprotnim naučnim pozicijama Envera Redžića, iznesenim u dva naučna rada objavljena iste 2000. godine. U članku „Istoriografija o muslimanskoj naciji“, Redžić je sa evidentno bošnjačkog nacionalnog stanovišta optužio Hadžijahića da se kao jedan od ključnih ljudi pomenutog projektnog tima iz 1967. prilagodio namjerama Partije i zastupao tada „zvanično političko gledište čiji je smisao bio da se b-h Muslimani reduciraju na vjersku zajednicu i na taj način liše istorijskog nacionalnog bošnjačkog imena“,³⁶ dok u knjizi *Sto godina muslimanske politike* daje potpuno oprečno mišljenje. Tom prilikom je u poglavlju „Uvodne napomene o bošnjaštvu“ najprije obrnuto konstatovao da „intelektualno bošnjaštvo“ još nije „nacionalno definisano“, da još nema „perspektivnu budućnost“, da zbog deficita „neophodnih elemenata cjelovitog političkog koncepta“ njegovi protagonisti zalaze u prošlost i traže „sjaj i veličinu bošnjačkog imena“, da pri tome „gube mjeru“ u

³³ Д. Ђуровић, *Политички односи*, 110–119.

³⁴ Neke od takvih „detektovao“ je upravo Hadžijahić i njihova imena unio u pomenutu knjigu o genezi nacionalnog pitanja bosanskih muslimana. Videti: M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 156–221.

³⁵ Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. (Zagreb: Školska knjiga, 2009), 150, 211, 230–232, 243 i 252.

³⁶ Enver Redžić, „Istoriografija o muslimanskoj naciji“, *Prilozi*, 29, Sarajevo (2000), 234.

njegovom glorifikovanju, a da se u nacionalno-političkom stavu opredjeljuju nebošnjački. Zatim je u okviru cjeline pod naslovom „Naučno zasnivanje ‘muslimanske nacije’“, u knjigu inkorporirao isto stanovište kao iz pomenutog članka: da je „glavni smisao i motiv“ projekta iz 1967. bio „da se ospori i dezavuirao bošnjaštvo kao istorijski bosanski nacionalni fenomen i nacionalist b-h Muslimana“.³⁷

Muhamed Hadžijahić i specifični vjerski identitet muslimana

Među jednim brojem muslimanskih intelektualaca nesumnjivo je egzistirala ideja bosanstva/bošnjaštva, ali i da nije imala činioce štetne po interese Partije i stabilnost države, pitanje je da li bi komunistički režim u istorijskom trenutku političke verifikacije muslimanske nacije posegnuo da na toj liniji imenuje bosanskohercegovačko stanovništvo islamske vjere. Takvom potencijalnom rješenju na putu nije stajalo samo pomenuto odudaranje od interesa aktuelne politike i manjak dosljednosti nosilaca bošnjaštva, već prije svega nedostatak utemeljenih komponenti identiteta za takav nacionalni koncept. Posljednje naznačeno nije ostalo neprimijećeno od strane partijskih struktura, a ni od dijela inteligencije koji su se tim pitanjem bavili. Tačnije, izjašnjavanje o imenovanju nije značilo jedini problem nacionalne afirmacije bosanskohercegovačkih muslimana. Stanovništvo islamske vjere se predominantno nije osjećalo ni Srbima ni Hrvatima i nesumnjivo se konstituisalo kao etnička posebnost, ali je kod ove zajednice debelo kasnila jasna determinacija identiteta posebne moderne nacije. Analizirana tumačenja specifičnosti bosanskog srednjovjekovlja, pitanja bogumila i crkve bosanske, nisu ni morala biti naučno tačna da bi djelovala kao snažan nacionalni mit i bila esencijalna supstanca nacionalnog identiteta, ali uz nužnu pretpostavku da imaju oslonac i ukorijenjenje u narodu. Nasuprot tome, i onako haotični i kolebljivi protagonisti bošnjaštva s jedne strane iza sebe nisu imali institucionalne pomoći za promociju svoje ideologije, dok s druge postojanje srednjovjekovne bosanske države i njenih specifičnosti, poslije diskontinuiteta od pola milenijuma, kako pokazuju rezultati istraživanja, nije ostavilo značajnijeg traga u zajedničkoj memoriji širokih masa savremenih muslimana,³⁸ žitelja centralne jugoslovenske republike.

Kolektivno pamćenje muslimana oblikovao je, međutim, drugačiji identitet. Kod stanovništva islamske vjere nije mogla lako iščeznuti svijest i ne ostaviti traga činjenica da su njihovi preci više od 400 godina bili povlašćeni društveni sloj i nosioci sistema vlasti osmanske države. Iz takvih istorijskih odnosa kod muslimana je iznikao, vremenom se razvijao i utvrdio poseban vid turkofiliije, do mjere da su se pojedini i početkom druge polovine 20. stoljeća poistovjećivali sa osmanskom imperijalnom prošlosti.³⁹ Iako je gotovo jedan vijek trajanja istorijskog procesa pokazao da

³⁷ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 21, 90. Da je bošnjački nacionalni koncept do danas ostao nestabilan pokazuju u posljednje vrijeme, posebno u savremenim medijima, aktuelizovane žustre rasprave dijela bošnjačkih intelektualaca i političara o tome da li zvaničnu nominaciju Bošnjak treba zamijeniti imenom Bosanac.

³⁸ A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, 401.

³⁹ Draženko Đurović, „Problem nacionalnog opredjeljenja bosanskohercegovačkih muslimana 1945–1954: između politike KPJ/SKJ i osjećaja pripadnosti ‘turskoj vjeri’“, *Istorija 20. veka*, br. 2, (2022), 437; D. Đurović, „Ivo Andrić“, 433–434.

ovaj specifični vjerski identitet nije dovoljan da konačno definiše naciju, predstavljao je snažno obilježje pripadnosti muslimana i davao fizionomiju jednom od osnovnih problema bosanskohercegovačkog društva tokom prve dvije decenije funkcionisanja sistema revolucionarne vlasti. Preciznije rečeno, pokazalo se da su navedeni identitetski senzibilitet muslimana i antiosmanski diskurs sa polja srpske istorije i književnosti, integrisan u državni kulturni obrazac, obostrano nekompatibilni i suprotstavljeni, te da su činilac potentan da bazično antagonizuje političke i međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini. Otuda su se na sjednicama republičkih partijskih foruma već od početka 50-ih mogle čuti informacije da se u dijelu muslimanske inteligencije osjeća nezadovoljstvo i da „velikosrpskim šovinizmom“ usmjerenim protiv njihove zajednice imenuju i doživljavaju različite u javnom i kulturno-prosvjetnom životu prisutne sadržaje, poput: manifestacija povodom stogodišnjice od smrti Petra II Petrovića Njegoša (1851–1951), stoljeća od početka Hercegovačkog ustanka (1852–1952), glorifikacije pojedinih srpskih ustaničkih vođa i hajdučkih harambaša, forsiranja umjetničke estetike Iva Andrića i drugi.⁴⁰

Sva navedena svojstva muslimanske identifikacije sa „turskom vjerom“ posredno se ogledaju i iz „anonimnog“ pisma Muhameda Hadžijahića. Njemu s obzirom na porodičnu genezu, kojom su generacijama unazad dominirali osmanski državni činovnici, šerijatske sudije i islamski teolozi,⁴¹ s jedne strane nije moglo manjkati specifične osmanofile emocije i sa tim povezane identitetske karakteristike, a s druge odbojnosti prema različitim formama antiturskih tendencija iz srpskog istorijskog i književnog narativa, koji je značajno oblikovao kulturnu politiku u Bosni i Hercegovini. Osjećanja skladna tome kroz pismo je indirektno iskazao u sklopu težnje da nacionalnu afirmaciju muslimana „pogura“ tematizujući „izvjesna kulturna pitanja“. Analiza ovog segmenta obraćanja partijskom i državnom vrhu ostavlja upečatljiv utisak da je Hadžijahić krivca za državno stigmatizovanje osmanskog poretka i njegovih predstavnika uglavnom vidio u srpskom faktoru.

Uz najprije izraženu nadu da je „stekao povjerenje u dobronamjernost“,⁴² a polazeći sa terena na kojem je u Bosni i Hercegovini antiosmanski diskurs bio najvidljiviji, zauzeo je „prilično oštar stav“ prema kulturno-prosvjetnim pitanjima, jer se u tom sektoru, kako je napisao, „dalo i suviše maha nacionalističkim i velikosrpskim zastranjivanjima na štetu muslimana“. ⁴³ Fokusirao se na forme tumačenja nacionalne istorije sa, po Hadžijahiću, uvriježenim „šovinističkim“ obrascem poistovjećivanja

⁴⁰ ABH, fond: Centralni komitet Komunističke partije Bosne i Hercegovine, kut. 2/52, sign. 50-32/52, Zapisnik sa sastanka Biroa Gradskog komiteta KP BiH Sarajevo, održanog 18. 2. 1952; Д. Ђуровић, *Политички односи*, 472; ABH, CKSKBH, kut. 74/62, sign. 40/62, Informacija Sreskog komiteta Sarajevo o reagovanju na napis Marka Vujačića „Stojan Kovačević – hercegovački harambaša“, objavljenom u „Oslobođenju“ od 3. do 8. juna 1962. godine, Sarajevo, 11. jula 1962.

⁴¹ E. Pelidija, „Dr Muhamed Hadžijahić, 11–19.

⁴² „Dobre namjere“ Hadžijahić je, između ostalog, „dokazivao“ uzdizanjem NOP-a i veličanjem zasluga komunističkog režima za povoljan politički položaj bosanskohercegovačkih muslimana. S tim u vezi, napisao je da partizanski pokret ima ključnu ulogu u sprečavanju četničkog „biološkog istrijebljenja“ stanovništva islamske vjere, a da su totalno zatiranje, zbog „mržnje prema Turcima“, stoljećima propovijedali „pravoslavna crkva, Njegoš kroz Gorski vijenac, velikosrpski ideolozi i političari“ [Pismo Muhameda Hadžijahića, 4].

⁴³ Pismo Muhameda Hadžijahića, 5.

domaćeg stanovništva islamske vjere sa Turcima. Označio ga je ekstremno antimuslimanskim i štetnim za odnose među „istokrvnom braćom“. Iz rečenog se može primijetiti da je Hadžijahićev model komunikacije oko ovog pitanja odlikovalo više oblika mimikrije i uzmicanja od otvorenih stavova, što ne iznenađuje previše. Obraćao se funkcionerima čiji su svjetonazori pretežno bili takvi da bi otvorenije pokazivanje simpatija prema Turcima, odnosno identifikovanje sa kulturnim ostavštinama Osmanskog carstva, samo povećalo rizik da iskazana saopštenja, protesti i traženja nemaju nikakvog efekta i da budu potpuno odbačeni kao stanovišta anonimnog autora sklonog anahronizmu i „reakcionarnim“ stavovima. Stoga je vjerovatno vođen pomenutim pragmatizmom u obraćanju partijskim i državnim čelnicima, istovremeno sa provejavajućim antisrpstvom, pokazivao privrženost politici bratstva i jedinstva, govorio o jednokrvnom jugoslovenskom narodu zavađenom religijom, a istoriju „tursko-hrišćanskih“ sukoba nazvao „nacionalnom tragedijom“. Na toj liniji podcrtao je distinkciju između „Turaka po krvi“ i „naših poturčenjaka“, naveo pojavu da žitelji Bosne i Hercegovine i šireg jugoslovenskog prostora „domaće muslimane“ doživljavaju „Turcima“, pa se slijedom toga i iz predočene terminologije ipak nazire identitetska poveznica sa osmanskim naslijeđem: „U prvom redu da nešto nabacim o tretiranju naše nacionalne istorije. Tvrdim da nema dana kada se putem štampe, radija, knjiga, naučnih publikacija, školske nastave i tome slično ne izivljavamo na račun muslimana. Doduše stalno se priča i razvija mržnja na ‘Turke’; prije svega postavlja se pitanje, sve da se radi o Turcima-Osmanlijama, dokle je potrebno da se s time ide? Šta s time postižemo, osim zadovoljavati nacional-šovinističkim instinktima. No valja da naročito naglasim, da ti ‘Turci’ nisu niko drugi nego domaći muslimani; u našim krajevima jedva se našao po koji Turčin po krvi, činovnik. U shvaćanju svega našeg stanovništva ‘Turci’ i nisu niko drugi, već domaći muslimani. Umjesto da se na ranije tursko-hrišćanske sukobe gleda kao na našu nacionalnu tragediju u prošlosti, kada su ‘Turci’ – naši poturčenjaci Jugoslaveni islamske vjere na jednoj strani služili tuđinskoj Osmanskoj imperiji, a na drugoj strani Jugoslaveni hrišćani bili u službi Mletaka, Austrije itd., ginući i na jednoj i na drugoj strani, umjesto da se traži ono što je spajalo i jedne i druge, stvara se apoteoza borbe hrišćana protiv u krajnjoj konzekvenci njihove istokrvne braće.“⁴⁴

Hadžijahić je i u nastavku pisma istoriji ratova između „jugoslovena islamske i hrišćanske vjere“ davao „bratoubilački“ karakter, naizgled odbacivao turkofiliiju i bunio se protiv žive prakse poistovjećivanja muslimana sa Turcima, ali u suštini istovremeno daleko otvorenije pokazao koliko je ostavština osmanske države duboko usidrena u njegov lični i identitet muslimana, te u kojoj mjeri su takva osjećanja pripadnosti odudarala od srpskog i oficijelnog državnog obrasca interpretacije. Sa srdžbom je gledao na uređivačku politiku ključnih medija sa sjedištem u Beogradu, jer su u programskim rubrikama sjećanja na važne istorijske događaje afirmisali pregnuća hrišćana u oružanim obračunima sa Osmanskim carstvom i veličali gubitke Osmanlija na bojnom polju. Konkretno, protestovao je jer su mu „parale uši“ i „bole oči“ beogradske memorijalizacije Mohačke bitke iz 1525, te bojeva za Loznicu 1810. i na Grahovcu 1858. godine, pa se rađa pitanje šta je sve od medijskih prisjećanja na davno okončana vojevanja smetalo Hadžijahiću? Na Mohačkom polju se uz sultana

⁴⁴ Isto, 5–6.

borio i „bosansku vojsku“ predvodio Gazi Husrev-beg, a ovaj čuveni osmanski namjesnik, rođen od oca porijeklom iz Bosne i majke „Turkuše“, ktitor je najmonumentalnije i po njemu nazvane džamije u Sarajevu, te najglasovitije biblioteke i medrese, pa je samim tim od muslimana doživljavan kao markantan nosilac vrijednosti sa kojim su se identifikovali,⁴⁵ dok suprotno tome u istorijskom pamćenju Srba i uopšte hrišćana nije mogao biti prepoznat kao pozitivna ličnost.⁴⁶ Identična linija identiteta i razmimoilaženja u percepciji perioda osmanske vlasti važi i za slučaj bojeva kod Loznice i na Grahovcu. U medijskom prostoru i uopšte državnom narativu pominjane su kao dio srpskih i crnogorskih oslobodilačkih napora, dok je za Hadžijahića, po sličnoj matrici kao pomenuti Hercegovački ustanak (1852-1862), takav prikaz bitaka, u kojima je smrt našlo više hiljada „domaćih Turaka“,⁴⁷ značio „velikosrpski“ radikalni antimuslimanski nacionalizam i šovinizam. Originalni dio teksta iz 1960. o tome daje jasniju predstavu: „U svim tim ratovima, o kojima toliko govorimo /nema jutro, kada beogradski radio u svojim spomen danima, ne uzveliča kakav pokolj ‘Turaka’/, pa zvali se oni Mohač, Loznica, da i ne spominjem čarkanje kao što je ‘slavna’ Grahovska bitka, sudeluje naš narod, i to samo naš narod različitih vjera i mi eto veličamo sada pobjede hrišćana na omraženim Turcima. Vjerujte da ne pretjerujem. Prelistajte na primjer ‘Politiku’ sa bilo kojom noticom ili člankom na primjer iz crnogorske istorije pa garantujem da neće izostati pogrda na račun Turaka, a ko su ti Turci, neka kaže jedan nepristrasan naš istoričar. Daleko sam od toga da branim Turke, pogotovo osmanlijske Turke; mi smo baš muslimani, vodeći nekoliko vijekova s njima borbu /to se nigdje takoreći ne spominje/, pokazali da nismo Turci, mada su nas tako nazivali i još nas tako nazivaju. Smatram međutim da je došlo vrijeme da se iznesu istorijske činjenice kakve jesu, bez nacional-šovinističkih uljepšavanja i kako bi Tacit rekao sine ira et studio; zašto da na istorijske događaje stalno gledamo iz prizme osvete Kosova?“⁴⁸

⁴⁵ Da je razlog Hadžijahićevo podozrenja zbog „nepravilnog“ medijskog prisjećanja na Mohačku bitku povezan sa Gazi Husrev-begom i percepcijom njegovog nasljeđa, moguće je posredno zaključiti iz sadržaja kraćeg biografskog članka o ovom visokom činovniku osmanske imperije, objavljenom marta 1961. u *Bosanskim pogledima* – glasilu muslimanske bošnjački nacionalno orijentisane emigracije. Opisan je kao „najveći dobrotvor Bosne i Hercegovine“, „tvorac Sarajeva“, jezičak na vagi u osmanskoj pobjedi na Mohaču, te kao u narodnom pamćenju „legendarna osoba“. Za osnovnu tvrdnju, o vezi ličnosti Gazi Husrev-bega sa identitetskim senzibilitetom muslimana, posebno je zanimljiv dio teksta u kojem stoji da je „podrijetlom Bošnjak“ i da je kao sin kćerke sultana Bajazida II odrastao na dvoru osmanskog vladara [*Bosanski pogledi*, mart 1961, pretisak, 130].

⁴⁶ Interesantno je na ovom mjestu pomenuti da je upravo Muhamed Hadžijahić, više od dvije decenije nakon što je sačinio „anonimno“ pismo, u radu objavljenom 1983. godine – baš u časopisu Gazi Husrev-begove biblioteke, između ostalog, pisao o različitim percepcijama ovog sandžakbega iz 16. vijeka. Zaključio je da ga bosanskohercegovački muslimani nikada nisu doživljavali kao osvajača, već da se „ponose Gazi-Husrev-begom“ i da do „naših dana uživa najveću popularnost“ kao „kulturni pregalac“. S druge strane navodi da je kod južnoslovenskih hrišćana zapamćen po „militarističkoj“ strani ličnosti, te da oni negativan stav o njemu grade prema „neispravnim i ne argumentovanim“ tvrdnjama da je rušio crkve, iskorjenjivao hrišćanstvo i „silom i milom širio islam“ [Muhamed Hadžijahić, „Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegovog vakufa“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 9–10 (1983), 219–224].

⁴⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812* (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 506–507; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860* (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 410–411.

⁴⁸ Pismo Muhameda Hadžijahića, 6.

Hadžijahić je u svom politički odmjerenom nastupu na liniji bratstva i jedinstva prozvao istoričare i demagoški posredno tematizovao navodnu potrebu korekcije i revizije glavnog istoriografskog kursa, pogotovo o posljednjih vijek i po osmanske uprave jugoslovenskim prostorom, koja bi pored naglašene diferencijacije između „Turkuša“ i „domaćih Turaka“ trebalo da pokaže pozitivniju istorijsku ulogu potonjih, pa čak i da istakne značaj njihovog tobožnjeg otpora poretku koji je diktirala Porta u Istanbulu. Pitanje je, međutim, koliko su ovakvi teško ostvarivi zahtjevi zaista bili izraz stvarnih Hadžijahićevih htjenja. Daleko realnije izgleda da rečeno predstavlja efekat pokušaja političkog pozicioniranja, ali i posledicu obuzetosti različitim oblicima antisrpskih tendencija: ovaj put izraženim kroz navodni srpski, u medijima i naučnim krugovima zastupljeni antiturski, odnosno protumuslimanski, „nacionalšovinistički“ romantizam, kako je doživljavao kosovski mit. Svjestan nenaklonjenosti revolucionarne vlasti prema osmanskoj baštini, a držeći se osnovne težnje da pismenim obraćanjem partijskom i državnom vrhu doprinese nacionalnoj afirmaciji muslimana, Hadžijahić se u pojedinim djelovima pisma očigledno nastojao udaljiti čak i od uzgrednog pomena da su „domaći Turci“ na bosanskohercegovačkom i jugoslovenskom tlu predstavljali nosioca poretka i sistema režima sa centrom u gradu na Bosforu i da su se kroz takav odnos tokom minulih stoljeća srodili i poistovjećivali sa osmanskim kulturom, pogotovo religijom. Stvarnost je bila sasvim drugačija. Iako nije podsticao sazrijevanje nacionalne svijesti, sadržaj specifične turkofilije i pripadnosti „turskoj vjeri“ ne samo da je profilisao jednu od bazičnih komponenti identiteta muslimana, nego se ispostavilo da je u društveno-političkim okolnostima komunističke Bosne i Hercegovine sposoban da na polju međunacionalnih odnosa proizvodi nuspojave širokih razmjera. Tačnije, snaga specifičnog vjerskog identiteta je u značajnoj mjeri sputavala mogućnost da se u ukupnoj kolektivnoj svijesti velikog broja muslimana, pa tako i intelektualaca kao što je Muhamed Hadžijahić, razvije spoznaja da za Srbe, koji su od svih južnoslovenskih hrišćana imali najintenzivniji kontakt sa Osmanskim carstvom, ova imperija i njoj lojalni i odani činovnici, vojnici i vojskovođe, bez razlike da li se radi o „Turkušama“ ili „domaćim Turcima“, oličavaju život lišen slobode i države. Dakle, dok su muslimani putem specifične turkofilije i „turske vjere“ iskazivali identifikaciju, Srbi su u turskom imenu kroz generacije i porodično vaspitanje, ali i formalno obrazovanje, prepoznavali vjekovnog ugnjetača i okupatora, pa su otpor i pobjede nad Turcima slavljene kao epopeje junačke borbe, što se vremenom posredstvom različitih formi, pogotovo književnost, utkalo u ukupni obrazac kulture ovog naroda. Takav karakter razvoja istorijskog procesa i njegov kontekst neophodno je temeljno istraživati, jer je dijametralno oprečno viđenje osmanskog nasljeđa jedna od ključnih paradigmi koja pokazuje razlog hronično zaoštrenih srpsko-muslimanskih odnosa.

Prepoznatljiv pokazatelj društvene eksplozivnosti kontradikcije između specifičnog vjerskog identiteta islamske populacije u Bosni i Hercegovini i srpskog kulturnog obrasca sadržanog unutar zvaničnog državnog narativa u centralnoj jugoslovenskoj republici, svakako predstavlja nepomirljiva pozicija jednog broja muslimana, prvenstveno obrazovanih, prema književnom stvaralaštvu Petra II Petrovića Njegoša i Iva Andrića. Muhamed Hadžijahić pripada protunjegoševskoj grupi intelektualaca koja je *Gorski vijenac* i „istragu poturica“ doživljavala kao antimusliman-

sko djelo i „uzdizanje zločina“, pa je sa jakim podozrenjem i neslaganjem gledao na državno forsiranje takvog „pjesničkog patriotskog izražavanja“. ⁴⁹ Skladno navedenom identitetskom senzibilitetu, uz to kontinuirano obuzet antisrpskim usmjerenjima, autor „anonimnog“ pisma iz 1960. je Njegoševo najpoznatije djelo isključivo gledao kao dehumanizovano književno ostvarenje; bunio se i prekoračio njegovo javno popularizovanje, te smatrao da ga treba cenzurisati i zabraniti, jer inspiriše osvetu, nasilje i zločin. Hadžijahić nije ni pokušao *Vijenac* posmatrati sa stanovišta umjetničke vrijednosti, niti je iz horizonta ovog pravnika i historičara bio vidljiv istorijski kontekst i vrijeme nastanka jednog od spomenika književnosti slovenskog juga. Izostalo je ispoljavanje intelektualnog razumijevanja da je djelo napisano tokom ekspanzije nacionalnih ideologija, da je inspirisano borbom za nacionalno oslobođenje, a da su oslonac vjekovnog okupacionog sistema osmanske države uglavnom bili „poturice“ – „domaći Turci“. U okviru ovakvog nekritičkog i očigledno angažovanog pristupa, težište svog tumačenja *Gorskog vijenca* bazirao je na paraleli i izjednačavanju istorijski upitne „istrage“ iz 18. vijeka sa zločinima četnika i ustaša tokom Drugog svjetskog rata, dok tendencioznost dostiže vrhunac sa bezrezervnom tvrdnjom da je čuveni Njegošev dramsko-epski spjev poslužio kao ideološko nadahnuće četnicima za likvidacije muslimana: „Njegoš je u Gorskom vijencu, koji je poslije oslobođenja doživio vjerovatno više izdanja nego i jedno naše djelo, opjevao pokolje, istragu domaćih crnogorskih muslimana, čija se krivica, kako to proizilazi i iz pisanja samoga Njegoša, sastojala u tome što su napustili hrišćanstvo. Istraga ‘poturica’ sigurno se ničim ne razlikuje od četničkih i ustaških pokolja, sigurno je to da je baš Gorski vijenac davao četnicima inspiraciju za pokolje. Pa ipak taj i takav Gorski vijenac umjesto da se zabrani, forsira se i u školama i u štampi i u javnom životu, daleko više nego ma koje drugo djelo.“ ⁵⁰

Sa razmatranim identitetskim osjećanjima bosanskohercegovačkih muslimana, u prvom redu intelektualnog sloja, po sličnoj matrici kao u slučaju Petra II Petrovića Njegoša, kosile su se pojedine umjetničke deskripcije orijentalnog svijeta – osmanske države i njenih predstavnika, naročito „domaćih Turaka“, inkorporirane u književnim djelima Iva Andrića. ⁵¹ Osim što je zbog percepcije osmanskog nasljeđa jednom broju stanovništva islamske vjere bio krajnje antipatičan, Andrić je poslije oslobođenja uživao veliki društveni ugled i stekao epitet vodećeg jugoslovenskog pisca, što je među muslimanima produbljivalo osjećaj da revolucionarna vlast podstiče obezvrjeđivanje njihovog vrijednosnog sistema. Iz takvog spleta složenih odnosa je već od 1945. počeo izrastati vrlo radikalan i brojani muslimanski antiandrićevski diskurs, u kojem se prilično istakao upravo Muhamed Hadžijahić. Za razliku od sta-

⁴⁹ Pogledati: Драженко Ђуровић, „Босанскохерцеговачке противрјечности у свјетлу схватања и тумачења дјела Петра II Петровића Његоша педесетих година двадесетог вијека“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, год. 11, бр. 11 (2019), 287–300.

⁵⁰ Писмо Muhameda Hadžijahića, 7.

⁵¹ Jedan broj muslimana, prvenstveno intelektualaca, sa dubokim podozrenjem je gledao na književnost u kojoj su pojedini likovi muslimani – „Turci“, u stvari njihovi preci, prikazivani kao kreatori, nalogodavci i organizatori nasilja, torture i mučenja, a junaci i stradalnici obično hrišćani – Srbi i Hrvati. Muslimani su takvu književnu „estetiku“ Iva Andrića shvatali kao hotimični pokušaj prikazivanja da je sve osmansko, tursko i islamsko nasilno i zlo, a hrišćansko – uglavnom srpsko i hrvatsko žrtva i dobro, što je vrijeđalo vrijednosti sa kojim su se identifikovali [D. Đurović, „Ivo Andrić“, 417].

vova koje je o Ivu Andriću javno izražavao u krugovima „muslimanske čaršije“, otkle se prepoznaje da je formu Hadžijahićevog antiandrićevstva opet prožimala prilično naglašena dimenzija antisrpsstva i vidljiva turkofilijska,⁵² u „anonimnom“ pismu partijskom i državnom vrhu primjetan je nešto drugačiji narativ. U njemu, saglasno prohrvatskoj prošlosti i konstantnoj srbofobiji, nema pokušaja razgraničenja između, po njemu, prema muslimanima krajnje neprijateljskog intelektualnog Beograda i daleko korektnije zagrebačke elite – koja se nasuprot beogradskoj praksi suzdržava od popularizacije Andrićevog „problematičnog“ opisivanja „Turaka“,⁵³ ali je zato u antiandrićevskom diskursu prisutnom tumačenju o postojanju navodne „tročlane simbioze“: Andrić – četnički pokret – komunistički režim,⁵⁴ pridodao i termin genocid. Pojam koji moralno-pravno označava apsolutno zlo, 1960. godine koristio je u kontekstu tvrdnje da pojedina Andrićeva djela navodno prožima toliko radikalno antimuslimanstvo da inspiriše i navještava uništenje ove zajednice u Bosni i Hercegovini. Ispostaviće se da je Hadžijahić sa neadekvatnom upotrebom izraza genocid jedan od začetnika zloupotrebe ove teške riječi:⁵⁵ „U isti red sa Njegošem dolazi i forsiranje Ive Andrića; taj gospodin, naročito u svojoj ‘Travničkoj hronici’, putem literature propovijeda skoro genocid u odnosu na muslimane. To nije moje lično mišljenje, to je mišljenje svih muslimana i drugih nepristrasnih čitalaca Andrićeve ‘Travničke hronike’ i drugih dijela [...]“.⁵⁶

Fizionomija pisma kazuje da negativan odnos prema institucionalnom sjećanju na pomenute bitke, te Njegošu i Andriću, ne predstavlja odraz isključivo Hadžijahićevih ličnih stavova, već da je riječ o pozicijama daleko šireg kruga muslimana. Ta činjenica pouzdano potvrđuje da su elementi kulturne politike primjenjivani u centralnoj jugoslovenskoj republici, utemeljeni na osnovama srpske istorije i umjetnosti te prožeti antisrpskim narativom, bili nespojivi sa vrijednostima muslimanskog specifičnog vjerskog identiteta. Ovaj fenomen je važan pokazatelj složenosti posla da se u Bosni i Hercegovini, čak i u okviru komunističkog režima koji nije imao klasičan pritisak opozicije, uspostavi kulturni obrazac adekvatan i prihvatljiv svim njenim etno-nacionalnim korpusima.

Očigledno nepovoljan uticaj kulturnog obrasca na stabilnost politike bratstva i jedinstva u Bosni i Hercegovini nije se, međutim, ogledao samo kroz razmatrani antagonistični odnos između antiturskih komponenti srpske istorijsko-umjetničke baštine i identiteta stanovništva islamske vjere. Iskazivao se i putem deficita muslimanskog stvaralaštva u javnom i kulturno-prosvjetnom životu centralne jugoslovenske republike,⁵⁷ što je 1960. i potaklo Muhameda Hadžijahića da partijski i državni

⁵² D. Đurović, „Ivo Andrić“, 433.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto, 433–436.

⁵⁵ Posljednjih nekoliko decenija u Federaciji Bosne i Hercegovine, tačnije unutar medijskog prostora pod bošnjačkom kontrolom, prisutan je narativ o „jedanaest genocida nad Bošnjacima“. Autori rasprava, članaka i dokumentarnih filmova ističu da su Bošnjaci još od Bečkog rata (1683–1690) pa do posljednjeg građanskog oružanog sukoba (1992–1995), bili izloženi „kontinuiranom genocidu“.

⁵⁶ Pismo Muhameda Hadžijahića, 7–8.

⁵⁷ U udžbenicima narodnog prosvjećivanja, publikovanim u Bosni i Hercegovini tokom perioda 1945–1958, bio je unesen mali broj književnih djela autora karakterističnog muslimanskog imena [Д. Ђуровић, *Политички односи*, 400–401].

vrh „upozna“ sa zapostavljanjem „muslimanske književnosti“. Da je na ovome završio svoju misao, ne bi bilo dileme da je u okviru svoje osnovne težnje želio poručiti da se radi o marginalizovanju jednog od formativnih elemenata nacije, koji profilise stil jezika, izgradnju kulture i istorijske svijesti. Ali, Hadžijahić je odmah zatim dodao da, osim alhamijada i uopšte literature predašnjih epoha, u savremenom istorijskom trenutku ne postoji jedinstvena muslimanska književnost. S obzirom na to da se nije radilo o brzopleto izgovorenom, nego napisanom, ovakav stav otvara pitanje zašto je ovom intelektualcu bilo prilično lako izrecivo da uglavnom, kako je naprijed tvrdio, nacionalno osviješćena muslimanska zajednica nije proizvela vlastitu nacionalnu književnost?⁵⁸ Pouzdan i višestepen odgovor nije lako definisati, ali se svakako može protumačiti kao neposloženost i nedozrelost Hadžijahićeve nacionalne misli: „Dok se na jednoj strani forsira Njegoš i Andrić, dotle se na drugoj strani ignoriše muslimanska književnost, pri čemu mislim na onu raniju, jer danas nema neke posebne muslimanske književnosti, niti treba da bude. Muslimani su na primjer dali krasne lirske i junačke pjesme; podvlačim postojanje muslimanskih pjesama junačkog ciklusa, koje pjevaju svatove /obično kakvog muslimanskog junaka sa kakvom latinkom/, junačke igre, megdane, sa mnogo širine i demokratičnosti /njihov najveći junak Džerzelez Alija je na primjer po tim istim pjesmama pastir, mnogo narodskog ima jedan Tale, Hrnjica Mujo itd. / Nađite mi samo jedan, samo jedan zbornik, narodnih pjesama izdatih poslije oslobođenja, u kojim bi bile zastupljene te pjesme; dozvoljavam da će se naći možda rijedak izuzetak, pa se i tome dijelu jugoslovenskog 'narodnog blaga' dalo kakvo takvo mjesto, ali sam gledao najvažnije zbornike izdate u posljednje vrijeme, da tim pjesmama nema spomena. Sličan je slučaj sa pjesmama pisanim od 17. vijeka na ovamo na srpskohrvatskom jeziku a u arapskom pismu. Muslimani su dali na primjer jednog talentiranog između drugih pjesnika, Musu Čazima Čatića, koji ima i izrazito socijalistički nastrojenih pjesnika [pjesama?]. Smeta četnički nastrojenim elementima /la [Slavko] Leovac/ što je slučajno musliman, a još i Hrvat; Leovac, koga spomenuh, ne nalazi u svojoj knjizi o BiH književnosti za vrijedno ni spomenuti i jednog na primjer Mustafu Hadžigrabčanovića, izrazito lijevo orijentisanog pjesnika, čiste prošlosti.“⁵⁹

Zašto stvaralaštvo muslimanskih pisaca i narodna lirsko-epska književnost ove etničke zajednice nisu imali značajnije mjesto u kulturno-prosvjetnom životu Bosne i Hercegovine pitanje je koje zahtijeva daleko širu i dublju analizu i nije je moguće sažeti u okvire ovog rada. Međutim, odgovor se ipak djelimično može nazrjeti iz različitih opšteprisutnih oblika osmanskog naslijeđa u ukupnom kulturnom standardu bosanskohercegovačkih muslimana, što je protivrječilo politici revolucionarne vlasti.⁶⁰ Sa razvojem kulturno-istorijskih procesa, nastao je korpus narodne

⁵⁸ Pogledati: Станиша Тутњевих, *Национална свијест и књижевност Муслимана: о појму муслиманске/бошњачке књижевности* (Београд: Народна књига, Институт за књижевност и уметност, 2004)

⁵⁹ Писмо Muhameda Hadžijahića, 8–9.

⁶⁰ Takva karakteristika muslimanske kulture kosila se s jedne strane sa aktuelnom politikom oblikovanja nacionalnog „evolutivnog puta“ bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjere, odnosno izjašnjavanjem za srpsku ili hrvatsku naciju, a s druge sa borbom protiv „nazadnog uticaja religije“ [D. Đurović, „Problem nacionalnog opredjeljenja“, 435].

epske poezije sa više pjesama u kojim muslimanski narodni junaci, poput pomenutih Alije Đerzeleza i Muja Hrnjice, nisu kako kaže Hadžijahić predstavljeni samo kao pacifistični „pastiri“, već su imenovani Turcima i opjevani sa epitetima zaštitnika pravde, vjere i osmanskog državnog poretka, što na još jednom primjeru pokazuje ključni identitetski spektar savremenog stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini. Književnost koja, između ostalog, afirmiše takve vrijednosti bila je neprihvatljiva politici komunističkog režima, ali je istovremeno njeno potiskivanje generisalo visok rizik da od dijela muslimana, pogotovo intelektualnih krugova, bude tumačeno kao čin osporavanja identiteta i tendencija prikazivanja Bosne i Hercegovine u domenu srpske interesne sfere. Otuda između ostalog i Hadžijahićev stav o „velikoserpstvu“ kao izvoru antimuslimanstva i zapreki nacionalnog potvrđivanja bosansko-hercegovačkog stanovništva islamske vjere u jugoslovenskoj socijalističkoj državi. Kontinuitet takvog shvatanja ogleda se putem dovođenja u vezu navodno četnički orijentisanih snaga sa izolacijom muslimanske književnosti, konkretno kroz navodno nepravilan odnos književnog istoričara i teoretičara Slavka Leovca prema pjesniku Musi Ćazimu Ćatiću, te profesionalno nekorektno izostavljanje poete Mustafe Hadžigrabčanovića iz *Pregleda književnosti Bosne i Hercegovine od 1918. do 1956.*, objavljenom iste godine pod glavnim naslovom *Svetlo i tama*.⁶¹ Hadžijahić je kao najbezočnije primjere bagatelisanja muslimanske književne umjetnosti izdvojio dvojicu pomenutih pjesnika, moguće zbog toga što su ih svu trojicu povezivale etape nacionalnog hrvatstva, ali je etiketiranje Leovca kao čovjeka bliskog u ono vrijeme društveno-politički neprihvatljivoj ideologiji sasvim sigurno imalo dublju pozadinu. Sudeći prema analizi prethodno navedene knjige, nameće se kao izvjesno da je u to vrijeme nagrađivani i samim tim režimu lojalni Leovac⁶² od Hadžijahića opterećen hipotekom četništva zbog književno-kritičkih pozicija koje su odudarale od muslimanskih percepcija osmanskog vremena. Hadžijahiću je gotovo sigurno zasmetao Leovčev kriterijum i analitičko-interpretativni pristup prema kojem su muslimanski pisci poput Ahmeda Muradbegovića, Envera Čolakovića i Alije Nametka oglašeni kao skloni religioznoj estetici, književnom romantizovanju i glorifikovanju osmanske Bosne, te svedeni na nivo „prozaika na granici umjetnosti“.⁶³

⁶¹ Razlog zbog kojeg Slavko Leovac u *Pregledu* nije dao osvrt na poeziju Mustafe Hadžigrabčanovića teško je pouzdano objasniti. Ostaje mogućnost da Hadžigrabčanović u očima Leovca nije bio dovoljnog pjesničkog opusa i kvaliteta, ali ne treba isključiti ni da je „diskvalifikaciji“ kumovala 1941. godine u *Novom beharu* objavljena pjesma *Drina*, u kojoj je pjesničkim izrazom, pored ostalog, kazivao da je ova rijeka granica hrvatske države. Problematične stihove Hadžigrabčanović je složio na sljedeći način: „Tutnji Drina...Dragi pobratime, / Bosna nije više sirotica, / uskrslu je hrvatsko nam ime: / sad je Drina hrvatska granica!“ [*Novi behar*, 14 (1941–1942) br. 5, 160].

⁶² Slavku Leovcu je 1960. dodijeljeno najveće priznanje grada Sarajeva – Šestoaprilaska nagrada, a pet godina kasnije uručena mu je i najprestižnija republička – Dvadesetsedmojulska nagrada. Nosilac ovih visokih leureata u to vrijeme nije mogao postati naučnik i umjetnik koji je pokazivao „četničku“ orijentaciju [*Oslobođenje*, 7. 4. 1960, 1 i 3; *Oslobođenje*, 27. 7. 1965, 1 i 5].

⁶³ Opus Ahmeda Muradbegovića je, smatra Leovac, umjetnički problematičan jer je u svojim drama-ma, novelama i pjesmama „romantičarski“, „sladunjavo i neumesno tragično“ pokušavao opjevati i uzdizati „begovski moral“. Niske vrijednosti po Leovcu bilo je i djelo Envera Čolakovića, prevashodno jer je „religiozan u davnopredašnjem smislu“ i zbog toga što u svom stvaralaštvu idealizuje osmansku prošlost Bosne, a književnost svodi na „vjerske i slične bajke“. Alija Nametak je za Leovca umjetnički „otužan“ radi svoje „vjerske zatucanosti“ i prenaglašenih „pohvala i idealizovanja ži-

Posljednja kao i prethodna pitanja i teme koje je Muhamed Hadžijahić otvorio u „anonimnom“ pismu iz 1960. godine dragocjen su okvir za proučavanje fenomena haotičnog i tromog razvitka nacionalnog identiteta muslimana u Bosni i Hercegovini. Način na koji je ovaj intelektualac iskazivao emocije vezane za identitet snažno demonstrira da izgradnja nacije nije pitanje „krvi“, odnosno biološkog porijekla i genetskog srodstva zajednice, već da je stvar duhovnog i kulturnog odgoja na kojim počiva. Upravo ova činjenica vodi ka potrebi dodatnog istraživanja hipoteze da je izražena vezanost bosanskohercegovačkog stanovništva islamske vjere za osmansko nasljeđe, u prvom redu islam sa svojim specifičnostima, profilisala jedan od važnijih faktora koji je sputavao i usporavao razvoj drugih elemenata identiteta neophodnih za potpuno oblikovanje i sazrijevanje moderne nacije.

Zaključak

Muhamed Hadžijahić se 1960. „anonimno“ pismeno obratio partijskom i državnom rukovodstvu, kako bi uoči popisa stanovništva planiranog za narednu godinu podstakao odluku da komunistička vlast konačno „prizna“ i potvrdi nacionalnu posebnost muslimana u Bosni i Hercegovini. U okviru navedene težnje sugerisao je afirmaciju nacionalnog imena Bosanac i ispoljavao narativ sa elementima koji kazuju da je bio na poziciji bošnjačkog nacionalnog koncepta. Međutim, polazeći od toga da je i prije i poslije 1960. pokazao odstupanja od prethodno pomenutog stanovišta, nesigurno je dati procjenu stvarnog nivoa dosljednosti u zastupanju i promociji bošnjačke nacionalne ideologije. Ta činjenica govori u prilog hroničnoj haotičnosti i nestabilnosti muslimanske inteligencije u artikulaciji nacionalne orijentacije i doprinosi razumijevanju razloga kašnjenja razvoja nacionalnog identiteta stanovništva islamske vjere u Bosni i Hercegovini. S druge strane, iako je istorijski proces pokazao da nema dovoljan kapacitet da konačno determiniše modernu naciju, kod Hadžijahića je, kao i znatnog dijela muslimanskih intelektualaca i uopšte populacije islamske vjere u centralnoj jugoslovenskoj republici, dominiralo identifikovanje sa ostavštinama osmanskog vremena, prvenstveno religijom, odakle se profilisala fizionomija jednog od najznačajnijih fenomena i problema bosanskohercegovačkog društva. Naime, pitanja i teme koje je Muhamed Hadžijahić otvorio u pismu iz 1960. slikovito potvrđuju da su identitetski senzibilitet muslimana, izražen kroz pripadnost „turskoj vjeri“, i antiosmanski sadržaji sa polja srpske istorije i književnosti, utkani u državni kulturi obrazac, bili do krajnjih linija obostrano nekompatibilni i suprotstavljeni, te da su takvi predstavljali činilac potentan da bazično antagonizuje međunacionalne odnose na relaciji između Srba i muslimana.

REFERENCE

- Đurović Draženko. „Bosanskohercegovačke protivrječnosti u svjetlu shvatanja i tumačenja djela Petra II Petrovića Njegoša pedesetih godina dvadesetog vijeka“. *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 11 (2019), 287–300.
- Đurović Draženko. „Ivo Andrić u očima bosanskohercegovačkih muslimana 1945–1962“. *Istorija 20. veka*, br. 2, (2025), 415–438. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2025.2.dju.415-438>
- Đurović Draženko. „Problem nacionalnog opredjeljenja bosanskohercegovačkih muslimana 1945–1954: između politike KPJ/SKJ i osjećaja pripadnosti ‘turskoj vjeri’“. *Istorija 20. veka*, br. 2, (2022), 423–440. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2022.2.dju.423-440>
- Đurović Draženko. *Politički odnosi u Bosni i Hercegovini 1945–1958*. Istočno Sarajevo – Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, Institut istorijskih nauka Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2024.
- Ekmečić Milorad. *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*. Beograd: Evro Book, 2019.
- Filandra Šaćir. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Hadžijahić Muhamed. „Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegovog vakufa“. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 9–10, (1983), 219–232.
- Hadžijahić Muhamed. *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Zagreb: Islamska vjerska zajednica, 1990.
- Hadžijahić Muhamed. *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana: Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944*. Sarajevo: Centar za bosansko-muslimanske studije, 1991.
- Hangi Antun. *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2009.
- Imamović Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1997.
- Kamberović Husnija. „Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja“. U: *Tito – viđenja i tumačenja*. Urednik Olga Manojlović Pintar, 274–282. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Kisić Kolanović Nada. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. Zagreb: Školska knjiga, 2009.
- Konjhodžić Mahmud. „Mala redakcija u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945, knj. 3*. Urednici Luto Ahmetović et al, 130–140. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, 1984.
- Kraljačić Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Leovac Slavko. *Svetlo i tama: pregled književnosti Bosne i Hercegovine od 1918. do 1956. g.* Sarajevo: Džepna knjiga, 1956.

- Lučić Iva. *U ime nacije: Politički proces revaloriziranja Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji (1956–1971)*. Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, Sarajevo, 2022.
- Pelidija Enes. „Dr Muhamed Hadžijahić – dosljedni nastavljatelj porodične tradicije“. *Znakovi vremena*, br. 38, (2007), 10–35.
- Purivatra Atif. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
- Purivatra Atif. *Nacionalni i politički razvitak muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1970.
- Redžić Enver. „Istoriografija o muslimanskoj naciji“. *Prilozi*, br. 29, (2000), 233–244.
- Redžić Enver. *Sto godina muslimanske politike: u tezama i kontratezama istorijske nauke: geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju Sarajevo, 2000.
- Šljivo Galib. *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Šljivo Galib. *Bosna i Hercegovina 1854–1860*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Traljić Mahmud. “In Memoriam: Dr Muhamed Hadžijahić”. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. 8, no. 13–14, (1987), 251–256.
- Tutnjević Staniša. *Nacionalna svijest i književnost Muslimana: O pojmu muslimanske/bošnjačke književnosti*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za književnost i umetnost, 2004.

THE NATIONAL QUESTION OF THE MUSLIMS
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING
TO THE ATTITUDES OF MUHAMED HADŽIJAHIĆ IN 1960

Draženko Đurović*

Summary

In 1960, Muhamed Hadžijahić addressed the party and state leadership in writing “anonymously,” seeking—on the eve of the population census planned for the following year—to encourage a decision by the communist authorities to finally “recognize” and confirm the national distinctiveness of Muslims in Bosnia and Herzegovina. Within this endeavor, he suggested the affirmation of the national name *Bosnian* (Bosanac) and articulated a narrative containing elements that indicate his alignment with the Bosniak national concept. However, given that both before and after 1960 he displayed deviations from this standpoint, it is difficult to assess the actual degree of consistency in his advocacy and promotion of Bosniak national ideology. This fact supports the view of a chronic disorder and instability within the Muslim intelligentsia in articulating a national orientation, and it contributes to an understanding of the reasons behind the delayed development of the national identity of the Islamic population in Bosnia and Herzegovina. On the other hand, although historical developments have shown that it lacked sufficient capacity to definitively constitute a modern nation, identification with the legacies of the Ottoman period—above all with religion—prevailed among Hadžijahić, as well as among a significant portion of Muslim intellectuals and, more broadly, the Islamic population in the central Yugoslav republic. From this identification emerged the contours of one of the most significant phenomena and problems of Bosnian-Herzegovinian society. Specifically, the issues and themes that Muhamed Hadžijahić raised in his 1960 letter vividly confirm that Muslim identity sensibilities, expressed through affiliation with the “Turkish faith,” and the anti-Ottoman content drawn from Serbian history and literature, embedded within the state cultural model, were mutually incompatible and fundamentally opposed to one another. As such, they constituted a factor with strong potential to fundamentally antagonize interethnic relations between Serbs and Muslims.

KEYWORDS: Muhamed Hadžijahić, Muslims of Bosnia and Herzegovina, the national question, League of Communists of Yugoslavia

* Assistant professor, University of Istočno Sarajevo, Faculty of Philosophy, Istočno Sarajevo, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1148-2139>; E-mail: drazenko.djurovic@ffuis.edu.ba